

I

„Lidé se spojí, aby dostali od života všechno, co může dát, ale výhradně pro štěstí a radost pouze na tomto světě. Člověk se povznesse duchem božské, titánské pýchy a objeví se člověk bůh. Svou vůlí a vědou bude člověk neustále poznávat a už bez mezí vítězit nad přírodou, a tím bude neustále poznávat tak vznešenou blaženost, že mu nahradí všechny dřívější naděje v blaženost na onom světě.“ Takto promlouvá ďábel k Ivanu Karamazovi. A tak je definováno pokušení: lidské poslání dojde naplnění na tomto světě, zároveň se však proviníme nejvyšší bezbožností: nezájmem o cokoli, co je mimo pozemský život. Laberthonnière vidí původ této bezbožnosti v karteziánství: Descartes byl sice dobrý katolík, ale mnohem víc mu záleželo na tom, aby se stal „pánem a vlastníkem přírody“, než aby rozjímal nad věčným životem.² Socialismus, k němuž ďáblová slova míří, tuto sekularizaci lidského myšlení a snažení zavrhuje. Počítá s lidstvem smířeným se sebou, které překonalo nerovnost a nespravedlnost, ale k tomuto smíření může dospět samozřejmě jen za podmínky, že definitivně zvítězí nad přírodou. Snít o beztrždní, rovnostářské a pacifistické společnosti umožní pouze dostatečná míra využití zdrojů, jež planeta nabízí.

V tomto smyslu by byl socialismus v zásadě antináboženstvím. Ve velkolepých myšlenkách mladého Marxe, v nichž předběhl dobu, se skutečně mělo skoncovat s „náboženským odcizením“ stejně jako s jakýmkoli jiným odcizením. Jakmile se člověk stane pánem svého konání, nalezne plné uspokojení ve skutečném společenství. Už nebude mít sklony realizovat v transcendentních představách předmět svých zklamáních tužeb.

Na druhou stranu je však socialismus náboženstvím už jen v tom, že je antináboženstvím. Popírá onen svět, čímž vrací na zemi určité naděje, jaké donedávna dokázaly vzbuzovat pouze transcendentní víry. Navrhují nazývat „sekulárními náboženstvími“ ta učení, která v duších našich současníků zaujímají místo víry, jež se vytratila, a spásu lidstva umísťují do tohoto světa, do daleké budoucnosti, v podobě společenského řádu, jež je třeba vytvořit.

¹ Český překl. Prokop Voskovec (pozn. překl.)

Proti termínu sekulární náboženství bude nepochybně vznesena námitka: je oprávněné hovořit o sekulárním náboženství, když tu není žádný transcendentní nebo alespoň posvátný objekt, k němuž se vzpíná modlitba a láska? Nepopíráme, že z pohledu křesťana nebo dokonce obecněji z pohledu každého, kdo náboženství chápe jako *intencionalitu* vlastní citu, jež vyvolává, si tato sekulární náboženství těžko vyslouží titul náboženství, nanejvýš by mohla být jeho náhražkou či karikaturou. Ale z různých důvodů se toto srovnání jeví jako oprávněné. Psycholog nebo sociolog nám řekne: „Člověk není nábožensky založený jenom tehdy, když uctívá nějaké božstvo, ale dá-li všechny zdroje svého ducha, veškerou odevzdanost své vůle, veškerý fanatický zápal do služeb jediné věci nebo jediné bytosti, z níž se stal cíl a účel všech pocitů a činů.“ A je fakt, že sekulární náboženství dokáží přivést duše k téže oddanosti, k téže nesmiřitelnosti, k témuž bezvýhradnému zanicení jako náboženské víry v dobách svého nejautoritativnějšího a nejrozsáhlejšího vlivu.

Takto osamocený argument by neměl velkou platnost. Pokud bychom totiž pokračovali daným směrem, nazývali bychom nakonec náboženstvím jakékoli učení, které vyvolává planoucí vášně a zároveň živí nesnášenlivost a násilí víry. Připadá mi však, že jistá učení naší doby si označení sekulární náboženství v určitém přesnějším smyslu zaslouhují.

Tato učení si stanovila nejvyšší, téměř posvátný cíl, a ve vztahu k němu vymezují dobro a zlo. Když nějaké hnutí, jako Deutsche Glaubens Bewegung,³ hlásá: „Vše, co je užitečné Hitlerovi a německému společenství, je dobré, vše, co je pro ně škodlivé, je špatné,“ pak nečiní nic jiného, než že v ostrém světle zřetelné formulace poukazuje na společný základ všech sekulárních náboženství a počátek jejich neúprosného machiavelismu. Jako náboženství kolektivní spásy neuznávají nic – ani destatero příkázání, ani katechismus či formální morálku –, co by svou ušlechtilostí nebo autoritou převyšovalo cíl jejich hnutí. Od toho okamžiku jsou lidé a věci, myšlenky a skutky vztahovány k tomuto konečnému cíli a prospěšnost ve vztahu k němu je měřítkem samotné duchovní hodnoty. Horlivý stoupenec takových náboženství použije s čistým svědomím jakýchkoli prostředků, i těch nejhrůznějších, neboť nic nemůže ohrozit jejich posvěcenost cílem. Jinými slovy, je-li úkolem náboženství stanovit nejvyšší hodnoty, které lidskému bytí udávají směr, lze snad popřít, že politická učení naší doby mají náboženskou podstatu?

A konečně už v samotné struktuře těchto učení se opakují určité charakteristické rysy starých dogmat. Také přinášejí globální výklad světa (přínejmenším historického světa). Vysvětlují smysl katastrof, které nešťastné lidstvo postihují, nechávají v dálce zahlédnout konec těmto tragickým zkouškám. Už nyní, v bratrském společenství strany, předem zajišťují příš-

tí společenství spaseného lidstva. Vyžadují oběti, které jsou okamžitě přinášeny: vytrhují jedince ze samoty uprostřed bezduchého davu a ze života bez naděje.

Náboženství hyperracionalismu

Království socialismu, jak je popisuje Marx ve svých statích z mládí, je královstvím lidí žijících ve svobodě, rovnosti, bratrství: ideál z hloubky inspirovaný ideálem křesťanství.⁴ Sama myšlenka osvobození člověka, která prochází celými dějinami a již se dovolává socialismus, je odvozena z filosofie pokroku, ta zase ze sekularizace křesťanské vize lidstva spějícího k tisícileté říši. Tam, kde si Condorcet představoval nepřetržité směřování k většímu poznání a větší kultuře, marxismus staví dialektiku, v tomto případě sled společenských systémů následujících po sobě podle zákona protikladů, kdy k přechodu od jednoho k druhému dochází násilným přerывem, revolucí. Odmítnutím kapitalismu překoná člověk partikularismus a područí, k nimž ho systém soukromého vlastnictví odsuzuje.

Revoluce jako rozhodující prvek toho, co můžeme nazývat socialistickou eschatologií, není tedy jen sociálním nepokojem, náhradou jednoho režimu jiným. Má nadpolitickou hodnotu, znamená skok od nutnosti ke svobodě. Spása přijde po této apokalyptické katastrofě, po tomto prométheovském aktu, jímž lidstvo zpřetrhá své okovy a získá takřkajíc moc samo nad sebou. A předpokládá se, že k této události, která bude znamenat začátek nové epochy, dospěje kapitalismus samovolným vývojem. Tedy vše, co se tohoto učení dotýká, jakýkoli výklad kapitalistického vývoje, který zpochybňuje přímočarost či nutnost tohoto směřování k osvobozujícímu zlomu, zasahuje dogma v jeho nejcitlivějším místě. Proto ty vášnivé spory, které vyvolal reformista Bernstein, nakonec odsouzený kongresem socialistických stran (sami socialističtí prominenti přiblížili tyto kongresy koncilům ustavujícím katolická dogmata).⁵ Šlo skutečně mnohem víc o kacířství než o vědecký názor, nebo přinejmenším o vědecký názor na vyhocení či utlumení třídních sporů, na zrušení nebo uchování drobného vlastnictví, který nabyt kacířského rázu, neboť pravověrnost má za cíl určité pojetí samotného historického vývoje. Socialismus bez ustání podněcuje ke vzniku konkurujících si sekt, dovolávajících se téhož proroka a téže svaté knihy, přičemž jedna druhou zavile exkomunikují.

Těmto analogiím bude nepochybně vyčteno, že marxistickému socialismu nepřiznávají vědeckost. Ale nikdo nemá v úmyslu popírat vědeckost celé řady tvrzení, jež učení obsahuje. Historický materialismus v geniálně zjednodušené podobě, jakou přináší *Komunistický manifest*, tvoří důležitý mezník ve vývoji sociologických teorií. I ti, kteří nesouhlasí s ekonomickými koncepcemi *Kapitálu*, v něm uznávají monumentální dílo konstruktivní analýzy.

Na druhé straně, a o tom prakticky není pochyb, vliv *Kapitálu* zdaleka nezávisí na pravdivosti nebo nepravdivosti teorií, které jsou v něm předloženy. Tyto abstraktní teorie, opravdu srozumitelné jen odborníkům, ovlivnily statisíce lidí, staly se jejich vnitřním přesvědčením, a to jen proto, že se zdánlivou důsledností ospravedlňovaly pocity, roznecující socialistické masy: morální odsudek systému mezd, naděje, že kapitalismus svými cyklickými krizemi sám spěje ke své záhubě, atd. Ať mají marxistické myšlenky ohledně hodnoty práce a mzdy jakoukoli vědeckou zásluhu, byly především názorovým dokladem hodnotících úsudků, ujišťováním o úspěchu na podporu vůle. Byly, můžeme-li to tak říci, rozumem socialistické víry: *fides quaerens intellectum*.

Nejinak je tomu v případě historického materialismu. Myšlenka závislosti společností na výrobních prostředcích a výrobních vztazích se stala součástí obecného vědomí. A nenajdeme ne-marxistu, který by si z toho nevzal poučení. Na druhou stranu však lze sice různé jevy snadno vysvětlit na základě ekonomických údajů (je ovšem otázka, co se ekonomickým faktorem přesně chápe; technické nástroje, nebo společenské výrobní vztahy?), ale výklad začne být nepřímý, nejistý a dokonce svévolný, jakmile od materiální organizace přejdeme k politickému režimu a posléze k rozumovému řádu. Vztahovat vše k infrastruktuře nebo dogmaticky prohlašovat určitý cíl za ten nejvyšší je vědecky naprosto svévolné. Připustíme-li vzájemné působení různých cílů, jakým právem a v jakém smyslu bychom mohli jeden z nich prohlašovat za nejvyšší? Pravda je, že volba nejvyššího cíle závisí na úmyslech pozorovatele. Marxistu zajímá především ekonomický systém, který je odhodlán měnit. Jelikož tato změna podle něj přinese naprostý zvrat v lidské existenci, rád v ní vidí konečný cíl vývoje všech společností. Už samo zveličování historického materialismu má nutně vyvolat přesvědčení, že hospodářská revoluce přivede revoluci totální.

Toto přesvědčení je jádrem marxismu. To ono mu dodává propagandistickou sílu a dobovatelské nadšení. Jeho přičiněním dochází k rozhodujícímu směřování nutného a žádoucího, historického vývoje nazývaného nevyhnutelný a hodnot, které se prosadily samovolně, neuvědoměle. Marxismus se prohlašuje za vědecký, tvrdí, že obráží skutečné přeměny společnosti, kdežto utopické socialismy byly pouze výrazem tužeb, nastíněným obrazem spravedlivého řádu postaveného proti stávajícím nespravedlnostem a nepořádkům. Je však otázkou, zda není koneckonců vědecktější udělat radikální předěl mezi skutečností a prioritami, než pod rouškou jakýchsi širokých perspektiv hlásat, že jsou totožné. Věštění postupného úpadku kapitalismu a nástupu kolektivního hospodaření vycházejí jistě z vědecké kritiky. Takovéto předbíhání událostem, jakkoli je velmi nejisté, v zásadě nepřesahuje pole poznání. Nastínit obraz kapitalismu spějícího k zániku, zatímco vzkvétá a koncentruje se, byla jistě produktivní myšlenka. Avšak im-

plicitní tvrzení, že z postkapitalistického hospodářství se zrodí rovnostářský lidský řád, přesahuje poznání a plyne z víry. Chápu, že marxismus branný doslovně přiznává, že neví, jak bude vypadat společnost, která se vytvoří, až bude zrušeno soukromé vlastnictví výrobních prostředků. Ale našel by se jediný socialista, který by si vášnivě přál konec kapitalismu, kdyby všichni socialisté nebyli v hloubi duše přesvědčení, že s tím zmizí vykořisťování člověka člověkem?

Slučitelnost politického a intelektuálního liberalismu s řízeným hospodářstvím – hlavní téma současných sporů – by se však přinejmenším měla prokázat. Jinými slovy, sama myšlenka, která socialismu dodala sílu rozpínatosti, shoda mezi žádoucím a nutným, nejenže zdaleka není očividná, ale nyní je podrobena tuhé zkoušce totalitních zkušeností víc než teoretické analýze. Socialistická kritika, sice ostrá a tvářící se jako zásadní, když pranýřuje současný chaos, nenalezla tajný zdroj své někdejší moci: optimistickou vizi režimu, který by byl protikladem i dědicem režimu současného.

Odkud se vzala ta předtucha zářné budoucnosti, jež nastane po kapitalistickém vykořisťování? Z bezmezné důvěry v člověka a v lidský rozum. Podle mladého Marxe soukromé vlastnictví stejně jako celkové společenské uspořádání představují dědictví minulosti, iracionalitu, neboť úkolem člověka je soudit a přetvářet. Soukromé vlastnictví uvrhuje jednotlivce do partikularismu: každý je uzavřen ve svém vlastním okruhu a s ostatními komunikuje pouze prostřednictvím trhu, pro který všichni pracují a který, tím že se vymyká vědomé kontrole, tyranizuje tvůrce hodnot, z nichž jsou otroci své práce. Jakmile se odstraní zásadní příčina odcizení, stane se člověk opět sám sebou a bez nesnází naleznou svou svobodu. Převeďme si tuto víru do obvyklých slov: lidstvo bez boha a bez pána, lidstvo vládnoucí si samo rozumem bude jistě i lidstvem mírumilovným a spokojeným.

Týž racionalismus vysvětluje z pojetí historického vývoje. V marxismu sice již explicitně neexistuje „lživý rozum“, který k dosažení svých cílů využívá lidských vášní, přesto průběh událostí vykazuje jistý smysl. Ten vyplývá z chaosu individuálních činů, nikdo si ho sice takový nepřeje, ale koneckonců ve svém souhrnu, nezvratném spění kapitalismu ke katastrofě, se zdá být opředen jistou nadindividuální racionalitou. Rozum nakonec v průběhu času vítězí, stejně jako zvítězí po revoluci uspořádáním kolektivního bytí.

Tento racionalismus nabylo posléze méně hegelianského a více pozitivistického výrazu. Kult přírodních věd jako by tuto historickou filosofii zatlačil.⁶ Inspirace se však nezměnila.

Ze všech sekulárních náboženství socialismus byl a zůstal nejracionalnější. Rozumovými pojmy zpracoval víru, kterou pěstuje, nesměruje ani tak k využívání slepých vášní, jako spíš k objasňování legitimních vzpour, očekává spásu jakožto vyústění rozumově poznatelných dějin a uvážené vůle lidí vybrojených vědomostmi a ovládajících přírodu.

Konflikty sekulárních náboženství

Na počátku století zažil socialismus období svého největšího rozmachu. Jako jediný nebo víceméně jediný vzbuzoval neopodstatněné zanícení. Ve světě zjevně zasvěceném bohatství a pohodlí, ale také ziskuchtivosti, ztělesňoval i přes materialistickou filosofii, jíž se dovolává, zdroj duchovní obrody. Úctyhodný zástup věřících čítajících miliony ve všech zemích světa byl demonstrací síly. Jednota, i přes prudké teoretické spory vcelku uhájená, schopnosti velitelů, zápal vojsk, to vše představovalo emancipační hnutí, povolane budovat zítřek.

Přitom socialismus, který udržoval určitou rovnováhu mezi revoluční vůlí a snahou o okamžité reformy, mezi pocitem vlastního poslání, které jej vyděluje ze společenského prostředí, a nezbytným začleněním dělnické třídy do stávajícího pořádku, nepěstoval utkvělou myšlenku blížícího se zvratu, kterou dnes dobře známe. Strach z hrozícího extremismu nedoháněl buržoazní svět k extremistickým odpovědím. Německá sociálnědemokratická strana, pýcha a vzor Internacionály, zaujímal navzdory své dogmatické ortodoxnosti ve vilémovské říši své místo.

První světová válka zasadila socialistickému náboženství těžkou ránu, neboť se při ní ukázalo, že navzdory proklamacím a zdání ve chvíli nevyhnutelného rozhodování bez nesnází získá vrch země nad stranou. Davy rázem ovládlo vlastenectví, dokonce i ty, které ještě včera hlásaly nezávislost na vlasti a lnuly výhradně k dělnické Internacionále. Především však válka a ruská revoluce vedly k rozmnožení počtu sekulárních náboženství, k rozdělení socialistické církve na soupeřící strany a k ostrým výpadům antisocialistických náboženství, kdy bylo obdobných prostředků užíváno k protichůdným cílům.

Mezi všemi sekulárními náboženstvími jsou analogie stejně očividné jako protiklady. Postupujme od povrchu do nitra, od forem k obsahu.

1. Při porovnání sociální demokracie s nacionálním socialismem musí každý i nezaujatý pozorovatel nutně konstatovat vnějškovou podobnost. Nacistické manifestace využívají stejných postupů jako manifestace socialistické: v obrovských sálech se shromažďují na tisíce, ba i desetitisíce věřících. Po stěnách visí veliké portréty význačných mužů či jednoduchá hesla vyvedená obrovskými písmeny. Uniformované milice pochodují za zvuku „politické“ hudby, „ukázněné“ zástupy provází nespočet vlajek. (Hitler nikdy neskrýval, že ve věci masové propagandy se učil od socialistů a komunistů.)

Přesto jsou v akčních postupech jisté očividné rozdíly mezi racionalistickým, humanistickým náboženstvím socialistů a iracionálním, pesimistickým náboženstvím hitlerovců. Každá propaganda kolísá mezi dvěma mezními formami, z nichž jedna je dána výchovou a druhá posedlostí. Nikdo, kdo poznal německou skutečnost, nemůže být tak nespravedlivý, aby neuznal mo-

rální a společenské dílo, jež sociálnědemokratická strana vykonala, ani nemůže opomenout intelektuální úsilí, které vynakládali dělničtí aktivisté a jejich předáci. Pamatuji se na atmosféru seriózního, poctivého bádání, jež panovala v každodenním životě strany. Hitlerovci se vzdělávání vysmívali, chtěli jen proniknout do vědomí nebo spíš nevědomí lidí, vštěpovat jim svou nenávisť, šířit klíčová slova bezpodmínečně nutná pro kolektivní posedlost. Socialismus stejně jako nacionální socialismus nabízel samozřejmě svým věřícím útěchu bratrského společenství, které je na dosah. Avšak v případě nacistů jde o militantní, jsme v pokušení říci militaristický řád, který nejprve dobývá národ a potom svět. Církev se zvrhla v sektu, naděje na spásu v touhu po moci.

2. Nacismus má také svou vizi světa, přinejmenším světa historického. A jako každé sekulární náboženství je manichejský. Ze změní lidí a věcí se vydělí dvě strany, jejichž boj naplní svět, ale na místo neosobních zásad, s nimiž počítal socialismus, klade bytosti či skupiny bytostí z masa a kostí. Socialismus měl spadeno na kapitalismus (ovšem uznával jeho historickou nutnost a produktivitu), nacismus hanobí plutokraty a Židy. Nepřítelem číslo jedna není systém (za nějž nenese nikdo osobní odpovědnost), ale rasa, bezbranná menšina.

Manicheismus sekulárních náboženství je snadno vysvětlitelný. K čemu by byl spasitel, k čemu očišтовatel, kdyby nad světem nevisela záhuba? Navíc autoritářské strany se rodí a žijí z pocitu hrůzy obležených, k němuž své stoupence dohánějí. Nemohou se dočkat, až budou moci sdružit nenávisť všech, jsou přesvědčeny, že lidi pojí víc společné nepřátelství než společná láska, a tak ustavičně svým věrným ukazují na Bastily, které je třeba strhnout. Mají *nepřátele*, Výmarskou republiku, plutokraty, komunismus, Židy, ale mají především *jednoho nepřítel*, a toho nikdy nepřestanou zabíjet. Permanentní mobilizace, k níž vedou mocenské křížové výpravy, vyžaduje trvalou pohotovost, kterou při nedostatku víry vzbuzuje jedině utkvělá myšlenka na nenáviděného protivníka.

3. Nacismus obsahuje také spasitelské učení. Ohlašuje tisíciletou říši, jejíž jméno je třetí říše a která je méně vzdálená a méně dokonalá než království socialismu, ale mnohem snáze dosažitelná a pro miliony lidí lákavá.

Jsou tu rozdíly, to je pravda, a nejenom v míře. Spočívají především v tom, že vyvolená třída je nahrazena vyvolenou rasou (vyvolenost je v pozitivistických termínech definována historickým posláním: proletariát je povolán provést revoluci a převzít štafetu kapitalismu, germánská rasa založit třetí říši). Dále spočívají v druhu ideálního cíle. Společnost, kterou si vysnili socialisté, je otevřená všem lidem a tedy právem univerzální, společnost nacistická je uzavřená do partikularismu jednoho národa zaměřovaného za rasu. Dialektika vedoucí k socialismu má v sobě jistou vnitřní racionalitu. Dějiny, jak je chápou hitlerovci, ovládají boje mezi rasami, podobné těm, které mezi

sebou svádějí dravci. Nejvyšší cíl nemá tedy nic společného s naplněním lidského poslání, omezuje se na vítězství jednoho druhu nad ostatními.

Slova a ideologie třetí říše mají nepochybně jistou duchovní odezvu. Rozněcují jistý stesk, který v sobě nosili Němci, neboť jim v reálném světě nebyla dopřána jednota, o níž usilovali, a průměrnost svých četných států byli nuceni kompenzovat slávou svých snů. Dovolávají se říše, která by skoncovala s rozdrobeností a zároveň ukojila touhu po společenství, rozjitřenou politickým úpadkem a náboženským zanícením. Přesto se chiliastické naděje takřikajíc zvrhly v blouznivou představivost šlechtitele.

Toto náboženství, jakkoli nám může připadat primitivní, zaznamenalo triumfální úspěchy. Je skutečností, že Němci po celém světě, i v případě, že nebyli přímo vystaveni tlaku veřejného pořádku a propagandy, odpověděli masově na führerovu výzvu. Je skutečností, že toto prostoduché, povrchní učení našlo horlivé stoupence ve všech kruzích německé společnosti a že tisíce i těch největších vzdělanců se hrnuly, aby vykládaly, obhajovaly a oslavovaly Hitlerovy myšlenky. Je skutečností, že nacistický socialismus či pseudosocialismus uchvátil miliony lidí, které ortodoxní socialismus nedokázal získat.

Proč socialismus bez doktríny, v nacionální formě, překonal marxistické strany? Především proto, že racionalismus byl pro socialistické náboženství spíš překážkou než předností. Tím, že uskutečnění tisícileté říše podřídil historickému dialektismu, překazil chťe nechtě naděje na nejbližší budoucnost. V každém případě přinášel za strašlivých podmínek, za celkového rozvratu, spásu nového uspořádání společnosti pod vedením proletariátu a jeho představitelů, s čímž miliony lidí, byť se proti svému postavení bouřily, nesouhlasily nebo si to aspoň nepřály. Nacistický socialismus si zahrával se stejnou nenávisť, jakou tradičně využíval socialismus, osočoval plutokraty, finančníky, jařmo ziskuchtivosti, dovedl k dokonalosti myšlenkové a propagandistické metody *proti*, důvěrně známé všem revolucionářům.

Rozkol marxistických stran rovněž výrazně podpořil aktivity jejich společného nepřítel. Rozdělení socialisté a komunisté ztratili výhodu jednoho učení, které bylo zároveň reformní i revoluční, deterministické i aktivistické. Jedni dospěli pouze k bezpočtu každodenních reforem a z dlouhodobého hlediska k historickému dialektismu, druhým ležela na srdci jedině přímá akce a uchopení moci. Jedni byli účastni všech institucí Výmarské republiky a působili změšťáčtěle, jako by zapomněli na své jedinečné poslání. Druzí se snažili představovat revoluční vůli v čirém stavu, ale museli být poslušni rozhodnutí cizí vlády a svým realismem v akci viditelně tihli k machiavelismu – což na uvědomělé věřící nepůsobí, ale nerozhodné by mohlo odradit.

Také by se dalo říci, že se socialismus v těchto dvou formách zkompromitoval, protože byl spojován s určitou skutečností – sociální demokracie s Výmarskou republikou, komunismus s republikou Sovětů. Kdežto nacismus

měl výhodu dosud nepoznaného. Nejenom že nacistická říše byla blíž a snáze dosažitelná než království socialistické; netkvěla na ní ani poskvrna nedokonalé inkarnace.

Kromě všech těchto důvodů je tu ještě jeden, který je prostší a zřejmě pádnější. Už v roce 1871 Renan vyzpozoval, že v životě evropských národů se střídají obavy sociální s obavami národnostními. Podle něho Francií hýbala otázka sociální, kdežto Německem nacionální cítění. Očekával, že se role promění. Tyto obavy jsou v naší době nepochybně souběžné a konkureční. Samozřejmě obvykle nemívají stejný charakter. Vlastenectví nebo v dnešní době i nacionalismus je nadále v duších hluboce zakořeněný, ale většinou je o to pevnější, oč méně promlouvá nahlas. Nová vzplanutí míří k příštím vítězstvím, k vysněné budoucnosti. Natrvalo sjednocené národy nepocítují, tak jako Německo, potřebu ustavičně samy sebe vymezovat. Ale jestliže se za výjimečných okolností, například v atmosféře porážky, nacionalismus zbarví do ruda, pak sociální učení, jež je v zásadě nacionalistické, získá obrovskou převahu nad jinými sociálními doktrínami, které myšlenku na vlast uchovávají nebo nacházejí jen nepřímou a náhodně. Dochází k splynutí sekulárního náboženství jako naděje na pozemskou spásu a lásky k národu jako nejvyšší míry věrnosti, jež v rozervaném Západu zůstala nedotčená. Ostatní sekulární náboženství jsou obětí svého univerzalizmu. Pravá náboženství musí samozřejmě promlouvat ke všem a ke každému, avšak nevíme-li nic o tom, co je mimo tuto existenci, a obracíme-li se přitom ke společenstvím, proč by neměl mít vrch partikularismus, který je v zásadě přístupnější?

Tak se mění pro v proti: po náboženství hyperracionalismu nastoupí náboženství biologického rozmachu. Je pravda, že se tento protiklad objevuje především v řádu ideologií. Třetí říše poskytuje totiž administrativní a průmyslové racionalizaci stejný prostor jako socialismus. Ale člověk, který vede toto náboženství k vítězství, člověk, který toto náboženství utváří, není bytost povoláná k rozumovému životu, je to šelma, která v boji o život vítězí. „Pozemský ráj se stal rájem divé zvěře“ (Bernanos).⁷

V posledních letech republiky se německá „demokracie“ omezila na to, že vedle sebe postavila soupeřící totality. Usměrnování výchovy, mládeže, sportu, volného času, jak zářně předvedl nacistický režim, už existovalo před rokem 1933 uvnitř každé z předních stran. Prudké střety mezi hromadnými organizacemi, z nichž každá byla vyzbrojena svým krédem, prorokem a svými barvami, nakonec téměř znemožnily mechanismus fungování ústavy. Především se tak rozšířilo téměř jednomyslné přesvědčení, že se stávající nenesitelné napětí vyřeší násilným sjednocením; ve chvíli, kdy jedna nebo více menšin hodlají zneužívat moc, jakmile budou mít stát v rukou, přestává

skutečná demokracie existovat. Pak jde jen o volbu mezi nabízenými tyranie-mi. Německo přineslo nejprve příklad plurality sekulárních náboženství, je-jímž výsledkem byla anarchie válčících totalit, a posléze jednotu sekulárního náboženství, které na svou víru přivedlo celý národ.

Tyto dvě extrémní formy nepokrývají ani v osudných letech 1930 až 1940 všechny možnosti. Velká Británie díky svému zdravému rozumu a své stabilitě sekulárním náboženstvím unikla. Žádný politický názor nepřerostl v dobyvačné náboženské zanícení. Žádná strana nepřijala tuhou kázeň uvnitř a agresivní vůli navenek, jakou mívají sekty. Nic až dosud nezničilo nebo vážněji neotřásl zjevnými morálními či náboženskými, osobními a všeobecnými požadavky. Nic neohrozilo mlčky sdílené vlastenectví, které však v den nebezpečí procítá s tímž odvěkým zápalem.

Případ Francie se v tomto ohledu nachází někde na poloviční cestě mezi Výmarskou republikou a Velkou Británií, k níž má přes všechno zdání přece jenom blíže. Strany a náboženská přesvědčení se zde dogmaticky vyhrtyly pouze odezvou na vnější konflikty, které byly zároveň národní i náboženské. Dojde-li k splynutí země a kréda, odstraní se soupeření mezi sekulárními vírami v národním měřítku, avšak na mezinárodní úrovni se vyostří. Vztahy mezi demokratickou zemí a totalitními zeměmi se stávají příčinou bojů mezi soupeřícími stranami. A dobyvatel může snadno zastřít své úmysly tím, že jakýkoli chabý pokus o odpor namířený proti jeho výbojům označí za ideologický boj. Dokud řadí sekulární náboženství, není naděje, že by se brány Janusova chrámu zavřely.

II

Kontrarevoluční náboženství se v katastrofě, jež nemá obdoby, zhroutí na rozvalinách zpustošeného kontinentu. Fašismus skončí jako směšná příhoda, navždy zdiskreditován. Jakživo ještě nikdo neviděl Césara, ani maličkého, který by jako statista dál hrál v komedii namířené proti jeho králi a jeho zemi. Poučení je tvrdé: italský lid, který se nikdy nedal císařským mýtem strhnout ke dnu, bude svého duceho nenávidět s větší intenzitou, než s jakou ho 12. června 1940 na Benátském náměstí oslavoval.⁸

Naopak Němci budou o svém führerovi ještě dlouho snít. V skrytu duše si budou opakovat slova, která se připisují jednomu mladému Němci, je-muž kdosi dokazoval nevyhnutelnost porážky: „Die Idee war doch so schön.“⁹ Avšak stesk po tisícileté říši bude německé masy marně sužovat: mír bude tentokrát založen na nemohoucnosti říše, nikoli na jejím souhlasu s porážkou. Kdyby ovšem šlo pouze o to zapomenout na sny, byla by to nakonec jen otázka času. Věc má však dalekosáhlejší význam: sekulární náboženství jsou pouhým příznakem. Bude oním velkým vírem zlo vyrváno z kořenů?

Nevyhnutelnost sekulárních náboženství?

Už před více než půl stoletím pronesl Nietzsche slavnou větu, již dodává současné utrpení dáblský výklad: „Bůh je mrtev... vše je dovoleno.“

Duchovní spory naší doby zasáhly duše lidí hlouběji než kterýkoli ze sporů, jež od renesance rozdělávaly Evropu. Nestačí říci, že už neexistuje duchovní jednota: tato jednota se stala nepředstavitelnou. Křesťanské církve mají miliony věřících, ale největší krize svědomí, jako například ta dnešní, probíhají mimo tradiční víru. Němečtí křesťané se bili za svého Führera a jejich pastor jim neřekl, ani ve snu ho nenapadlo jim říci, že bojují za nespravedlivou věc dobývanou mečem.¹⁰ A nejen to, nietzscheovské převrácení hodnot bylo uvedeno v praxi, jelikož je miliony lidí morálně přijaly. Laická morálka a katechismus vytvářely navzdory rozdílným východiskům duchovní společenství spřízněná už svou protikladností. Mladí barbari vycvičení Hitlerem patří do jiného světa. Jsme si jisti, že se jich pokolení vůbec někdy zbaví? A jakým zázrakem by se mezi nimi a námi mohl znovu nastolit mír?

Je jisté, že lidé mohou žít bez víry v onen svět. Po celá dlouhá staletí obdělávali feláhové všech civilizací půdu, shrbeni pod jhem ročních období a mýtů. Kolik lidských existencí se dodnes nepozvedlo nad tradici přijímanou nevědomky! Kolik se jich realizuje na tomto světě, aniž jim ateismus dává zakoušet pocit ochuzení a neúspěchu! Ale jsou i duše, v nichž evangelium vzbudilo hlad, který neukojí nic, leda stejná hojnost, jaká jim byla přislíbena. A dokáže-li člověk žít a nic od Boha neočekávat, pak zřejmě žije bez naděje. Existují miliony jedinců, kteří jsou otroky jednotvárného povolání, kteří jsou ztraceni ve spouště měst a na duchovním společenství se podílejí jen tím, co jim poskytují sekulární náboženství. Zástupy, které zběsile vítají falešné proroky, prozrazují sílu tužeb stoupajících k prázdnému nebi. Jak říká Bernanos,¹¹ tragédií není to, že se Hitler vydává nebo považuje za boha, ale to, že zoufalství milionů lidí bylo natolik veliké, že mu to uvěřili. Každá krize, ekonomická či politická, která vyvrve zástupy lidí z kořenů, je znovu uvrhne do dvojího pokušení beznaděje a nadšení.

Navíc poskytují sekulární náboženství náhražku za jednotící systém. Často nás udivuje, jak vzdělanci, jako by zasažení milostí, objevují klady dokonce i ve zpopularizovaném marxismu. Zas jeden projev neukojené potřeby. Hromadění různorodých poznatků, které den ode dne působí drtivěji, umocňuje touhu po systému. Maurras si k proslulosti dopomohl v nemalé míře tím, že ráno co ráno dával jakoukoli bezvýznamnou událost do souvislosti se svým učením. Ať si myslíme o marxistickém materialismu cokoli, má určitě větší cenu než vulgární materialismus, který možná posloužil fyzikovi, než přistoupil na víru. Dokonce i hitlerovský rasismus poskytuje jakýsi princip, na jehož základě je možno rozvíjet filosofii lidské existence.

Tyto duchovní potřeby prý svým způsobem vytvořili sami ti, kteří se usilovně snažili jich využít ve svůj prospěch. Jsou však okamžiky nebo situace, kdy se tato náboženství zdají nutná k překlenutí propasti, do níž by se společnost mohla zřítit. Zkrátka přinášejí vyšší princip autority, když všechny ostatní ztroskotaly.

Větička oblíbená v dnešní době, že svět je z nedostatku zákonnosti vydán napospas strachu a násilí, vyjadřuje pouze jeden prostý fakt. K tomu, aby bylo dosaženo společenské stability, by lidé museli souhlasit s tím, že budou poslouchat, a uznat, že jejich nadřazení mají právo velet. Důvody poslušnosti se mění podle dob a činností. Někdy tkví v hlubinách minulosti, v kolektivní nevědomosti, která je dědictvím dlouhodobých zvyklostí, někdy racionálně vyplývají z uznání funkce (jejíž nositel je pouhým dočasným zástupcem) nebo technické kompetence, někdy, jako v ideální armádě, se tyto dvě pohnutky spojují a tím se navzájem násobí.

V naší době mizí tradiční legitimita, v níž žili králové a šlechta. Na druhou stranu ústavní formy, v nichž se myšlenka demokratické zákonnosti skutečně realizovala, částečně ztratily své výsadní postavení. Morální a politické myšlenky, které jim sloužily jako záruka, byly zviklány kritikou kontrarevolučních myslitelů a vývojem událostí. Pesimistická psychologie mas zatlačila optimistické pojetí všeobecné vůle. Lze ještě uvěřit, že pravda nebo všeobecný zájem vycházejí ze svobodné diskuse, když se na všech stranách rozpoutaly vášně, jež se střetávají? Krom toho demokratický mechanismus utrpěl už jen tím, jak byl použit a jakou z něho autoritářské strany udělaly karikaturu. Vždyť nacionální socialismus se zmocnil státu na základě nových voleb. Kde tedy vytyčit demarkační čáru mezi plebiscitem a volbami, mezi zmanipulovanými volbami a volbami upřímnými?

Už před válkou bylo ve Francii zarážející pozorovat, jak disciplína ve straně, jako je komunistická, kvalitativně zdaleka předčí kázeň občanů, ba i vojáků. Označení „odpovědný činitel“, jež se ochotně uděluje předákům na všech stupních, vyjadřovalo zásadu (kdo velí, přebírá také odpovědnost), která není jen vojenského rázu. „Odpovědní činitelé“, u vědomí svého úkolu, získávali bez nesnází důvěru straníků. Žádná špatná nálada, žádná neutuchající podezřívavost, jak Alain doporučuje vůči kterékoli moci a Francouzi ochotně uplatňují vůči svým vládcům.

Po roce 1940 jsme my Francouzi prožili tragickou zkušenost s rozpadem a posléze obnovou státu. Když se Francie pod náporom hitlerovské válečné mašinerie zhroutila, když klid zbraní ponechal jen „polozajateckou“ vládu, která slovy a rozhodnutími mohla kdykoli zradit vlast a posloužit nepříteli, přimkli se všichni k vlajkám a k vlajkonosům. Zažili jsme ty nejkrajnější reakce. Někteří, zoufalí ve svém vlasteneckém citění, už nevěřili ničemu a nikomu a spoléhali jen na své svědomí. Jiní, vedeni většinou pocitu v zásadě obdobnými, se naopak pasivně podvolovali příkazům svých

nadřazených, o to zatvrzeleji, čím nejistější bylo postavení jejich nadřazených; toto pasivní podvolení pramenilo z obav z jisté společenské prázdnoty. Tu a tam se uchovaly ostrůvky bývalého pořádku, prakticky uzavřené samy do sebe. Podle Spenglerových předpovědí byla po dobu několika měsíců vojska označována jmény svých generálů, jako kdyby nejvyšší loajalitou, která přetrvala zhroucení všech hodnot, byla loajalita zachovávaná určité osobě. Je to koneckonců logičtější jev, než by se zdálo. K „odosobnění“ státu dochází teprve na konci nějakého dlouhodobého vývoje; k obnově státu je třeba znovu projít počáteční fázi, kdy jediný člověk v sobě ztělesňuje moc.

Zdánlivě stojí jevy, o nichž jsme právě hovořili, tedy řád založený na vstupu sekulárního náboženství, na bratrství věřících jednoho vyznání a na prestiži jednoho člověka, vzájemně na protipólech. Prestiž je nepřenositelná, tajemná, je spjata se samotnou osobou vůdce, s odstupem, který se vytvoří, nebo je šikovně zjednan, mezi vůdcem a jeho bližními. Sama o sobě neobsahuje racionální či pseudoracionální ospravedlnění určitého učení. Ale je pravda, že v dnešní době dobrodruzi, které k moci vynesly jásající davy, si dodávají na vážnosti pomocí mýtů, jež, jak tvrdí, naplňují. Autority se jim nedostalo od Boha, ani není dána dobou trvání, přesto ale nikdy nevládnou ve svém vlastním jménu, vždy na základě „poslání“.

Lidi už omrzelo poslouchat „úředníky“, moc bez tváře a beze jména; a tak se reakcí na anonymitu racionálních organizací z ní znenadání vynoří hrdina. Lidi už omrzelo podřizovat se řádu, který nechápu a který se z nedostatku morální inspirace často zvrhne v donucování nebo nevyhnutelnosti nadějí na spásu se řád promění, získá na duchovním významu. Obě snahy se navzájem přibližují: kolektivní víry vyvolávají proroci, císařové jim vymýšlejí náboženství. A i kdyby pozemská představa onoho světa zcela vymizela, nadále přetrvá primitivní učení o člověku seslaném Prozřetelností. I Římané v dobách úpadku zbožšťovali své císaře.

Úpadek dogmat

Dokud budou lidé v politice spatřovat zákonitost svého osudu, budou příští iluzorní režimy, odrážející jejich touhy a kompenzující jejich zklamání, předmětem jejich aktivního kultu. Dokud bude dav, cítící se zrazený nebo vykořisťovaný, zmítán nepokoji, budou lidé snít o osvobození: obrazem jejich snu bude tvář jejich boha.

Přesto jsme na pochybách, že bychom byli účastníky obdobných událostí, k jakým došlo po předchozí válce. Morální klima na konci dnešní krize bude jiné než ovzduší, v němž skončila krize předešlá. Poselství prezidenta Wilsona, jeho čtrnáct bodů vzbudilo velké iluze; totéž nelze říci o Atlantické char-

tě. Zneužívání propagandy, výstrelky laciných ideologií nakonec vedly k jakési přesycenosti.

Současnou fází charakterizuje, zdá se, úpadek dogmat. Jak jsme již řekli, jádrem marxistického dogmatu bylo směšování socialismu a antikapitalismu, přesvědčení, že socialismus vytvoří hodnoty, v jejichž jménu lze kapitalismus odsoudit. To, co ještě nedávno působilo jako samozřejmost, se stalo středem rozepří; jaký humánní politický režim nastoupí po kapitalismu? Má-li být hospodářství nutně řízené, jaký bude mít tento režim povahu? Socialisté samozřejmě zavrhnou myšlenku, že by totalitarismus – jediná strana, zrušení zastupitelských institucí a intelektuálních svobod – musel *nevyhnutelně* provázet státem řízenou výrobu a obchod. Nelze však popřít, že takové nebezpečí existuje. Tím je socialismus zahrán do defenzivy. Dobyvačná náboženství vyhledávají nepřátele; odrážet útoky jim nestačí.

A nejen to; socialistická strana již není jedinou skupinou, která nabízí, že převezme dědictví kapitalismu a splní úkol obrody. Zdaleka nespojuje obrovskou většinu utiskovaných, jak se ještě nedávno hlásalo, proti směšné menšině prospěchářů, ale zastupuje určité masy, proti nimž stojí jiné masy, které jsou někdy na tom ještě hůř (například ve výmarském Německu).

V žádné velké zemi nedokázal parlamentní demokratický socialismus mírovými prostředky dosáhnout globální přestavby ekonomického systému. Komunismus k tomu dospěl, avšak prostředky násilnými, které socialisté liberálního zaměření zavrhnou. Ve skandinávských zemích a v některých britských dominiích se prosadila sociální demokracie založená na smluvních vztazích mezi podnikateli a dělníky, která přináší i jistou kontrolu ekonomického života, aniž by kapitalisté z něho byli vyloučeni nebo přímo vyvlastněni. Ale v Německu a ve Francii se socialisté ani na poli teorie nevzdali myšlenky socialistické revoluce, ani se jim v praxi nepodařilo vypracovat životaschopný systém, kdy by dělnická třída přeměnila stávající společnost a přitom zůstala její součástí.

Jejich reformismus ohrozilo to, že nezaznamenali okamžitý úspěch, jejich revoluční vůle začala být podezřelá už tím, jak se podíleli na stávajícím pořádku. Dnes už nemají přitažlivost neznámého. Ať chtějí, nebo ne, jsou částečně solidární s předválečným údobím, které se veřejně zatracuje, třebaže miliony lidí na ně v skrytu duše vzpomínají s nostalgií.

Komunismus se nepochybně tomuto propadu do všednosti vymyká. V celé Evropě se těší a bude těšit nesmírné vážnosti, kterou režimu a sovětskému lidu vydobyla ruská armáda. Komunisté si ve Francii získali svým hrdinským protiněmeckým bojem sympatie všech tříd, zaplašili jakýsi slepý strach. Avšak obdiv k bojovníkům nemá nic společného s vírou v poselství. Víra, vibrující, totální, existuje mezi stranickými kádry a členy strany: nejlepším důkazem toho je, jak postupně plní různé protichůdné příkazy, jakou oddanost projevují přes všechny dialektické zvraty. Ale v západní Evropě před-

stavují jen menšinu, která sama o sobě nemá – předpoklad vnější intervence ponechme stranou – žádné vyhlídky zvítězit, rozhodně ne v první fázi po osvobození.

Socialistická dogmata jsou sice v úpadku, zato ideologie společné všem formám socialismu získávají úžasnou popularitu. Povšechné protikapitalistické argumenty – neomezená moc trustů, skandální bída uprostřed hojnosti – stále ovlivňují ducha. Prakticky se už nenajde vzdělanec, který by hájil ekonomický systém, jehož hybnou silou je snaha o zisk. Dokonce i některé technické argumenty – jako marxistický zákon snižování míry zisku – se znovu objevují v moderní formě, v myšlence sníženého počtu příležitostí k výnosným investicím. Účinnost, již komunistický režim za války prokázal, vyvrátila klasické argumenty o nevyhnutelném úpadku byrokratického hospodářství. Přednost dávaná řízenému hospodářství před automatickými mechanismy trhu, vůle k hospodářskému životu racionálně řízenému státem, to vše jsou témata vycházející ze socialismu v širokém slova smyslu, která patří takřka jíc do obecného povědomí. A zde socialismus triumfuje; zbývá jen otázka, kteří socialisté budou z tohoto vítězství těžit.

Přes všechny rozdíly mezi jednotlivými zeměmi přece jenom do roku 1914 existovala jednota. Nemyslím ani tak jednotu mezinárodní – což je křehká fasáda, jak události ukázaly –, ale spíš jednotu uvnitř každé země: socialistické naděje tehdy ztělesnovala jediná strana. Nyní se nabízí několik skupin, že se ujmou státu a řízení hospodářství. A to je zásadní a nepominutelný fakt. Dohodnou se tyto skupiny, aby svedly boj podle demokratických pravidel? Nebo z nich budou zase jenom kandidáti na despotismus předstírající, že mají na mysli dílo obrody, a přitom rozechvělí netrpělivostí, aby si už už zajistili absolutní moc? Úpadek doktrín, popularita socialistických myšlenek, probuzené nacionální citění – nepodněcuje snad ke zrodu nacionálních socialismů sama situace?

Cynismus, nebo lidská víra?

Budoucnost nestojí nikde psána. Promítáme do ní tu vzpomínky, tu zase naděje či obavy. Předčasně se vzdát budoucnosti a prohlašovat ji za osudovou svědčí vždy o jistém defétismu. V současné době váháme, podle dané chvíle a nálady, mezi dvěma vizemi: buď epocha sekulárních náboženství přeroste do údobí fanatismu bez doktríny, nebo vyjdeme z války národů a mýtů a začneme znovu budovat lidský řád.

Obě perspektivy logicky plynou ze současné situace. Sekulární náboženství zdiskreditovala všeobecnou, křesťanskou i laickou morálku. Co je spravedlnost či pravda, ne-li „metafyzická děvka“? K čemu je dobré, že nás učí respektovat statky bližního, když se nejprve neupřesní, co má být podle zá-

kona majetkem toho či onoho? Nejsou snad pravidla platná vždy a pro všechny nutně nesmyslná? Nejdou mimo předmět sporu? Jak mohou dát odpověď na naléhavé, zaujaté dotazy lidí ohledně toho nejučinnějšího a nejhumánnějšího způsobu výroby a obchodu? Dnes už nikdo neplane pro nějaké obecné požadavky – které buď nic neznamenají, nebo zastírají panující nepořádek tím, že ho ospravedlňují –, ale pro cíle, jež předkládají sekulární náboženství.

Avšak tato sekulární náboženství, která mezi sebou bojují a zároveň se napodobují, se sama společně zdiskreditovala. Neukázalo se snad, že ideologie stojící nesmiřitelně proti sobě užívají částečně obdobných metod a skupiny že stojí proti sobě o to zatvrzeleji, že každá z nich by si v případě úspěchu přisvojila všechna práva a ubohému protivníkovi by vše upřela? Panující špička ve státě jedná podle svého; jde jen o to, kdo moci zneužije.

V tomto smyslu se rýsují hlavní linie toho, co by šlo nazývat cynickým myšlením. Le Bon ve své knize, která byla ve Francii zavržována, ale v zahraničí si získala velkou oblibu, už před půlstoletím prohlásil, že vstupujeme do epochy davů. „Nikoli v knížecích radách,“ napsal, „ale v duši davů se chystá úděl národů... Slepá síla početního množství se na okamžik stává jedinou filosofií dějin.“¹² Dnes už víme, že epocha davů ve skutečnosti zastírá epochu elit. Je pravda, že bez opory mas, ať pasivní, nebo fanatické, není v našem století žádný režim možný. Ale zrovna tak je pravda, že masy jsou mnohem víc manipulované než samostatné. Je jim vnucováno uctívání bytosti, kterou neznají. A moderní život už ve své složitosti počítá každým okamžikem s mechanismem svrchované moci, již jsou všichni nuceni snášet, třebaže se jim ponechává iluze, že to byla jejich volba. Průmyslový věk, jak dnes víme, nepřináší rovnostářskou společnost, spěje k vládě inženýrů, mezi nimiž přední místo zaujímá inženýr lidských duší.¹³

Tím se mění samotná představa historického vývoje. U většiny lidí v 19. století převládala myšlenka jedinečného, nezvratného pohybu. V onom racionálním, optimistickém ovzduší to byla myšlenka pokroková. Nikdo nepochybně nashromážděné vědomosti a v návaznosti na ně rostoucí moc lidstva nad přírodou. Ekonom nám sice tvrdí, že životní úroveň dělníka ve Spojených státech se přibližně rovná životní úrovni Ludvíka XIV., ale to ještě neznamená, že by vír techniky nějak hluboce změnil lidskou přirozenost nebo uspořádání společností. A právě v tom tkví zásadní moment. Psychoanalytik nalezne tytéž psychologické mechanismy v duších našich předků, třeba i vzdálených, jako u našich současníků. Občan žijící v moderní demokracii reaguje stejně lehkomyšlně jako občan Athén. Stále vládnou menšiny a stále si pro sebe ponechávají výhody a požitky plynoucí z moci, i když se mění jedinci, kteří je tvoří, či prostředky, jichž k vládnutí využívají. Někdo se rozhořčeně pozastavuje nad tím, že politika užívá zmatených slov i v době, kdy vědci dokáží vypočítat zatmění na sedm desetinných míst. Ale ani vědec, který dosahuje zářných a pomíjivých úspěchů, neuvažuje a nejedná mimo

svůj vědní obor jinak než jeho pomocník v laboratoři. Politika žije z mýtů, protože lidé, jež ovládá, se dosud nevymanili z mytologického věku.

Jestliže tedy člověk zůstává stále touž bytostí zmítanou nepokojem, vášní, závisť, jak jej popisují Machiavelli či La Rochefoucauld, Pareto nebo Freud, jestliže sobectví elit a zaslepenost mas přetrvávají přes všechny revoluce, pak běh dějin nesměruje k nějakému danému cíli. Buď pokračuje nazdařbůh, podle lidí a věcí, podle náhodných setkání, neuspořádaně a nepředvídatelně, nebo je řízen nějakým iracionálním mechanismem; druhů zřízení není mnoho a všechny jsou nedokonalé, všechny nahlodává vnitřní kaz. Autoritářské elity se vyčerpávají příliš marnotratným proléváním vlastní krve v bojích nebo změkčilostí života v přepychu. Lstivé elity nakonec ochabnou z nedostatku energie a rozhodnosti. A tak dochází k samovolnému střídání protikladných typů. To pravidelné střídání víceméně odpovídá primitivnímu zákonu o cyklech. Po celá staletí lidstvo váhalo mezi dvěma představami o svých vlastních dějinách: buď nevyhnutelně neplodné střídání jednotlivých hnutí, nebo vývoj k nějakému víceméně stanovenému cíli. A protože věří, že pokrok vědy přerůstá v pokrok lidstva, smířilo se s tím, že se dějiny opakují.

A konečně ještě z jiného pohledu, věda sama nabádá k „realistické“ politice. Nepracují snad psychologie, biologie, sociologie s lidmi a společnostmi jako s látkou a nesnaží se dobrat kauzálních zákonů, podle kterých žijí a mění se? Genetik navrhuje kombinovat křížení, sociolog uměle vytvářet elity, psycholog jasnozřivě využívat davových vášní. Jedni jak druzí nakládají s lidmi jako s objekty a nikoli jako se subjekty. Filosofie pokroku činila opak. Včera jsme doufali v moudřejší nebo alespoň rozumnější lidstvo. Dnes hledíme s nadějí nebo s obavami na lidstvo, na něž jsou aplikovány znalosti, které si o svém druhu osvojilo několik jedinců.

Žádná z těchto myšlenek nevyvolává cynický postoj, ale všechny dohromady k němu vedou. Jestliže dospějeme k poznatku, že všechny režimy jsou si rovny, pak je nejdůležitější stát na správné straně barikády, to znamená ve vládnoucí mocenské špičce. Jestliže se z ideologií stanou pouhé nástroje na ovládnutí lidských duší, pak se politická kultura elit víceméně rovná umění vládnout slovy. Tento cynismus, který je rozšířenější, než by se dalo čekat, vede jak ke skepsi, tak k fanatismu. Náboženství bez doktríny dychtí nejvíc ze všech po pravověrnosti, jsou nejvíc neoblomná vůči neposlušným, a to proto, že se necítí pevná. Vůdčové podněcují k fanatismu se zápalem o to větší, oč jsou neschopnější přesně vymezit poslání, které si připisují a na němž zakládají svou legitimitu. Fanatismus a skepticismus, třebaže jsou to stavy protichůdné, se mezi sebou přou o stejné duše. Masy i jednotlivci kolísají mezi dvěma krajními situacemi, jednou jsou smířeni se vším a oddávají se nečinnosti, jindy zase uchvácení velikášským snem. Nacionální socialismus ve chvíli, kdy je u konce, provázejí zdá se tři postoje: postoj mas sklíčených svým neštěstím a trýznivou vzpomínkou na vítězství, jež se ještě nedávno

zdálo na dosah; postoj mladých hitlerovců, kteří jiný svět nepoznali, a proto zůstávají barbary, jak si je před patnácti lety Hitler vysnil; postoj stranických vůdců ochotných hrát jako *desperados* až do konce partii, v níž nemají co ztratit, protože v případě prohry nemají co zachraňovat.

Zrovna tak představitelný je i jiný vývoj, který by také vycházel ze sekulárních náboženství zdiskreditovaných svými střety a svou podobností. Avšak místo aby úpadek dogmat vedl k nihilismu, směřoval by k oživení toho, co prvořadý význam politiky, shodně jí všemi soupeřícími ideologiemi připisovaný, nakonec potlačil: smyslu pro obecné hodnoty.¹⁴

Takové tvrzení bude jistě působit paradoxně: cožpak potřeba ilegálního boje neucinila lidský život nevyhnutelně bezcenným a nevedla k obecnému opovrhování zákony (zákony utlačovatele)? Nepochybně, ale zároveň je zjevná i zcela opačná reakce: touha po bezpečí, po národní nezávislosti, po řadě svobod, svobody myšlení, vyjadřování, psaní, nakupování, o něž nepřítel a jeho pomahači připravili celý kontinent. Mezi tyto tužby snad částečně patří i přání, nesplnitelné, návratu k předválečné lehkosti. Patří sem jistě i stesk po ztracených statcích, jejichž cena se ukázala teprve při ztrátě; svoboda je „metafyzická děvka“ a teoretik nám vysvětlí, že formální svobody buržoazní demokracie – právo volební, vyjadřovací, shromažďovací – nejsou nic proti ceně za konkrétní svobodu, kterou může zajistit pouze kolektivistická společnost.¹⁵ Ať jsou formální, nebo konkrétní, jsou to svobody, které budou národy bezpodmínečně a bezvýhradně požadovat, jakmile se vymaní z poroby. Nepřipustí gestapo, ať jakékoli barvy, ani potlačování základních lidských práv, ať by bylo ospravedlňováno čímkoli. Nebo řekněme, že je strpí, pokud bude nějaká tyranská moc nastolena úskokem a udržována násilím, ale nesmíří se s nimi. A velký strach světa neskončí.

Na základě těchto pocitů, práv jednotlivců, vlastnictví, požadavku svobody, vznikne snaha vytvořit nové učení. Nejde o nový dogmatismus, ale o hledání institucí, pomocí nichž by byla šance zachránit dědictví 19. století; probuzený racionalismus a zásadní liberalismus v okupovaných zemích jsou totiž důkazem přetrvávající životaschopnosti a přitom odpovídají potřebám 20. století.

Není pochyb o tom, že revoluce 20. století prodloužily a takřkajíc „normalizovaly“ užití despotických postupů. Neplyne z toho však, že by tyto postupy byly pro naši dobu osudové, plyne z toho pouze, že vůle přeměnit společnost naráz, svévolným autoritářským způsobem, na přání partikulární skupiny, vyústí nevyhnutelně v totalitní stát. Než se s přechodným tyranským režimem smíříme, mělo by se dokázat, že problémy naší doby neobsahují progresivní řešení.

Zkoumání by vycházelo ze samotného faktu vedoucího ke skepticismu, totiž z podobnosti mezi verbálně nepřátelskými režimy. Jedině na základě toho je totiž šance stanovit úkoly, které je třeba splnit, abychom se vyhnuli ty-

ranské revoluci, tedy úkoly 20. století. Dnes je zřejmé, že ve sporech 19. století byla ve společenském řádu tendence zevšeobecnit revoluční výtobytky (občanskou rovnost jedinců, zrušení rozdílu mezi kastami, dědické výsady) na politický řád, rozšířit je na parlamentní instituce a individuální svobody. Dnes musí každý režim zajistit všem jedincům alespoň minimální ekonomickou jistotu (v první řadě jistotu zaměstnání), což s sebou nese, že stát přebírá odpovědnost za přímé či nepřímé řízení veškerého hospodářství. Totalitní režimy se chlubí, že tento úkol plní celkově. Vládnoucí mocenská špička kontroluje všechny sféry života a neomezeně podle svých priorit využívá zdrojů národa k tomu či onomu cíli, k dobovačné válce nebo ke zvýšení životní úrovně. Každá revoluce v naší době tedy bude a dlouho zůstane totalitní, neboť převedením odpovědnosti za rozhodování na stát, kterou dříve přejímal nevědomky každý a všichni (například rozhodování o dělbě práce mezi různé činnosti), se stát nutně stává nezávislým na většině a na soupeřících skupinách a v důsledku toho je výhradním majetkem té skupiny, která ho má v moci. Režimy, jež se starají o zachování pluralismu a svobod, musí tedy převzít odpovědnost, neboť masy by jim neodpustily, kdyby ji odmítly, ale zároveň jí část ponechat automatickým mechanismům trhu, považovaným za postup odpovídající v daných mezích všeobecnému zájmu.

Ve 20. století se už jistě nevěří tolik na parlamentní uspořádání, na ekonomický liberalismus nebo na národní svrchovanost jako ve století minulém. Tyto myšlenky byly už alespoň částečně realizovány, a tak ztratily kouzlo nového. Bylo by však pošetilé přehlížet, jak se na zpusťšeném kontinentě z humanního liberalismu probouzí nacionalismus. Ovšem jistě parlamentní instituce, jisté formy svobodné iniciativy by mohly i v očích mas nalézt uznání jako ty nejlepší prostředky na uspokojení oné palčivé touhy po osobní samostatnosti.

Že by přechodný režim bez soupeřících dogmatismů byl hospodářsky i společensky přijatelný, o tom jsme přesvědčeni. Nejzávažnější pochybnosti panují v otázce politické budoucnosti. Neboť k tomu, aby se nesmírně složitý mechanismus takového režimu dovedly k dokonalosti, bude rozhodně zapotřebí, aby uznaná elita dosáhla vážnosti a masy prostřednictvím svých „vůdců“ spolupracovaly. Tato spolupráce má šanci se rozvinout ve Velké Británii. Méně příznivé vyhlídky má kontinent, kde strádání za okupace vyhrotilo požadavky lidu a kde po této tragické zkušenosti staré vládnoucí třídy ne vždy prozířely ze své reakční zaslepenosti.

* * *

Bylo by absurdní vyčítat sekulárním náboženstvím, že organizovala nesnášenlivost a šířila válku. Koneckonců spasitelská náboženství v dobách, kdy měla nespornou vládu nad dušemi, nebyla nijak snášenlivější. Ve jménu

čistoty tvrdě a nelítostně pronásledovala kacíře a neváhala vítězit mečem a ohněm. Do křížáckého zápalu se sice mísily pohnutky rázu světského, přesto je pravda, že Albigenští mimo jiné poznali i krutost těch, kteří se dovolávali lásky boží.

Přidržíme se zde dvou hlavních argumentů namířených proti sekulárním náboženstvím. První je ten, že jsou to náboženství kolektivní spásy. Jednotlivcům neposkytují takovou útěchu nebo takové naděje, nevynucují si na nich takovou kázeň jako náboženství osobní. A navíc jakmile jsou realizována, jsou buď odsouzena k zániku, nebo k trvání založenému na uctívání společenství nebo jeho vůdců. Bernanos se nemýlí, když v totalitním státě vidí obrodu státu pohanského.¹⁶

Druhý argument tkví v tom, že tyto náhražky za náboženství jsou od samého počátku nahlodány tajnou nevírou. Pozemská skutečnost, která se věřícím nabízí jako ideální cíl, lidi natrvalo neuspokojí, naplňuje duše jen pod pláštíkem nejistoty a boje. Proto také nadšení, které vzbuzují, se snadno zvrhne v slepé vytržení nebo vědomý cynismus. Pro představitele *homo sapiens* není snadné uvěřit, že Mussolini má vždycky pravdu a že Hitlerova slova vymezují dobro a zlo.

Na druhé straně však, ať napáchala sekulární náboženství jakákoli zvěrstva, zdá se, že dnes snad jako jediná znají tajemství, jak probudit vašeň, co hory přenáší, jak přimět vůdce, aby jediným slovem poslal své věřící na smrt. Bez víry davů v myšlenky a lidi se v dějinách nic velkého neuskuteční. Budeme umět zabránit tomu, aby se tato víra nezvrhla v barbarské běsnění? Přinutíme ji budovat pomníky, které nebudou pouze svědectvím oběti milionů otroků? Zrodila-li se z touhy po velikosti, z vůle oddat se výsostně humanímu úkolu, bude možné ji naučit respektovat především prosté lidské ctinosti?

Koncem června 1940 byl dobrovolníkům svobodné Francie čten v londýnské Olympia Hall první rozkaz dne, který končil slavnou větičkou Viléma Oranžského. „K tomu, aby se člověk do něčeho pustil, nepotřebuje naděje, stejně jako nepotřebuje vítězství, aby vytrval.“ Tenkrát jsem v tom viděl a dodnes vidím heslo vzpoury, stále porážené a stále vítězíci – vzpoury svědomí.

Londýn, červenec 1944

RAYMOND ARON
**HISTORIE
XX. STOLETÍ**

ACADEMIA